

Primitive tider

22

arkeologisk
tidsskrift

Primitive tider utgis av Marie Ødegaard (redaktør), Hege Skalleberg Gjerde, Svein Vatsvåg Nielsen, Marte Spangen, Vibeke M. Viestad og Mari Arentz Østmo
Sekretær: Andreas Ropeid Sæbø

ISSN 1501-0430

Primitive
tider

Postadresse:
Primitive tider
Postboks 6727, St. Olavs plass
0130 Oslo

E-post: kontakt@primitive-tider.com

Internett: <https://journals.uio.no/PT/index>

Ombrekk: Hege S. Gjerde

Trykk: Reprosentralen ved Universitetet i Oslo

©Primitive tider. Ettertrykk for mangfoldiggjøring kun etter avtale med redaksjonen.

Forsideillustrasjon: Gravrøys fra førromersk jernalder på tomten til den katolske kirken under utgraving. Til venstre vises en profil kuttet gjennom rasleiren. Foto: C. McLees. Fra artikkelen "Nidarneset før Nidaros. Trondheims landskaps- og bosetningshistorie i perioden 500 f.Kr.-1000 e.Kr." av Cadamarteri *et al.* s.51-73.

Skrive for Primitive tider?

Primitive tider oppfordrer spesielt uetablerte forfattere til å skrive. Vi er interessert i artikler, kommentarer til tidligere artikler og rapporter (enklere, ikke fagfellevurderte tekster). Kanskje blir din artikkel neste nummers debatttema? Send inn ditt manuskript og la det få en faglig og seriøs vurdering av redaksjonen. Husk at hele prosessen kan være tidkrevende, så planegg i god tid.

Innleveringsfrister finner du på våre nettsider. Det er likevel ingen grunn til å vente til siste øyeblikk, send gjerne inn før fristen!

For å lette arbeidet for deg og for oss, er det helt nødvendig at du setter deg godt inn i forfatterveiledningen og følger den. Forfatterveiledningen finner du på våre nettsider:

<https://journals.uio.no/PT/index>

Vi ser fram til å høre fra deg!

Kontakt oss pr. mail: kontakt@primitive-tider.com

Naturmangfoldloven - vern av løse og "faste" kulturminner fra andre verdenskrig som del av særpreget og karakteren til landskapsvern-områder

Stein Farstadvoll og Gørill Nilsen

Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT Norges arktiske universitet

Krigsminner i samspill med naturlige prosesser åpner opp for en unik type erindring og opplevelse av landskap (se blant annet Figeschau 2016:211). Vi skal her gå videre inn i temaet krigsminner og kulturminneforvaltning og sette søkelys på forholdet mellom krigs- og naturlandskap.

Som følge av vektleggingen av alder som sentralt kriterium i automatiske verne- og fredningsbestemmelser i Lov av 9. juni 1978 (nr. 50) om kulturminner (heretter kulturminneloven), er de fleste fredede krigsminnene fra andre verdenskrig i fastlands-Norge fredet gjennom vedtak, som eksempelvis fangeleiren ved Øvre Jernvann (Askeladden-ID 141983) og Krigsminnelandskap Narvikfjellene (ID 243087). Sistnevnte ble vedtaksfredet i 2020. Annerkjennelse av materielle spor fra andre verdenskrig som *kulturminner*, og deretter vedtaksfredninger, har vært økende i det siste tiåret (Cadamarteri og Thuestad 2020:102-104). Dette er en god illustrasjon på at hva som blir erkjent og omtalt som kulturminner, både innenfor forskning og offentlig forvaltning hele tiden er i endring. Foruten vedtaksfredning etter kulturminneloven, finnes det andre lover som kan gi vern til kulturminner og kulturmiljøer. Krigsgraver er omfattet av internasjonale konvensjoner (se Sellebold 2009:13-15). I norsk lovverk uttrykkes det i Lov av 7. juni 1996 (nr. 32) om gravplasser, kremasjon og gravferd følgende etter første ledd i § 23a:

"Graver for utenlandske soldater og krigsfanger (krigsgraver) fra første og andre verdenskrig skal være fredet uten tidsbegrensning [...]"

Gravferdsloven gir ikke noen særlig dekkende beskyttelse av øvrige krigsminner. Det er viktig å påpeke at de fleste spor etter andre verdenskrig faktisk ikke er formelt beskyttet og faktisk heller ikke i alle tilfeller blir anerkjente som kulturminner. Eksempler på dette kan være alt fra piggråd til bunkerser som har blitt sprengt og fjernet. Men, kan krigsminner være *vernet* om de ligger i et beskyttet naturområde?

I relasjon til Lov av 19. juni 2009 (nr. 100) om forvaltning av naturens mangfold (heretter naturmangfoldloven) er kulturminner eksplisitt nevnt i to av fem typer områdevern, nemlig nasjonalparker (jf. § 35 andre ledd) og landskapsvern-områder (jf. § 36 første ledd). I denne artikkelen vil vi fokusere på den sistnevnte typen. Selv om naturverdier er det som naturlig nok blir mest vektlagt overordnet sett i naturmangfoldloven, viser særlig landskapsvern-områder at kulturverdier også er sentrale i begrunnelsen for opprettelsen av slike verneområder. Det som skiller denne typen områdevern fra de andre fire er at landskapsvern eksplisitt vektlegger hvordan kulturminner bidrar til å danne særpreget og karakteren til landskapet i verneområder. Dette henger sammen med lovens formål, som er rettet inn mot vern av naturen med dens biologiske, landskapsmessige og geologiske mangfold jf.

§ 1. I Norge i dag er det 195 landskapsvernområder med et samlet areal på 18 240 km² (Frislid og Halleraker 2020). Selv om man her utelukker marine områder er omtrent 5.3 % av fastland-Norges areal landskapsvernområder.

Til tross for at kulturminner er sentrale i denne sammenhengen, er det like fullt et tema som har fått noe begrenset oppmerksomhet. Ett eksempel på dette er at det i Miljødirektoratet og Riksantikvaren (2015:28-29, 45, 50) sin veileder til kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven, kun er tre korte referanser til krigsminner. Krigsminner og deres unike materialitet og kulturhistoriske kontekst er ikke vurdert i noen særlig dybde i denne veilederen. Vi er av den oppfatning at krigsminner, også i landskapsvernområder, er et tema som fortjener mer oppmerksomhet. Spesielt et dette et viktig punkt når krigsminner fra andre verdenskrig i Norge i enkelte tilfeller blir sett på som kulturminner og i andre som skrap og avfall. Selv om begrepet kulturminner *de jure* i kulturminneloven dekker alle spor etter menneskelig aktivitet (Farstadvoll 2016:177-178) så er det enkelte krigsminner som i visse tilfeller ikke *de facto* blir definert som dette. Dette er med på å danne startstedet for vår artikkel.

Artikkelen tar utgangspunkt i en *eksempelstudie*, nemlig en lagerleir fra andre verdenskrig knyttet til Luftwaffe, som var Nazi-Tysklands flyvåpen. Denne ligger i Øvre Pasvik landskapsvernområde i Sør-Varanger kommune (se Kosnes og Siira 2015; Farstadvoll *et al.* 2020). Leiren ble overflateregistrert og dokumentert av arkeologer fra UiT Norges arktiske universitet i august 2019 på oppdrag av Øvre-Pasvik nasjonalparkstyre ved nasjonalparkforvalter Rolf Schaanning Kollstrøm. Oppdraget resulterte i en rapport som dokumenterte faste og fysisk løse kulturminner i og rundt leiren. Konklusjonen til rapporten stilte spørsmålet om ikke krigsminnene i landskapsvernområdet også burde bli sett på og forvaltet som en del av et det vernede landskapet (se Farstadvoll *et al.* 2020). Dette ble noen måneder senere støttet av Øvre Pasvik nasjonalparkstyre i et vedtak som avslø en søknad om søk med metalldetektor etter og avdekking av tyske og

sovjetiske krigsetterlatenskaper i Øvre Pasvik nasjonalpark og Øvre Pasvik landskapsvernområde (se Øvre Pasvik nasjonalparkstyre 2020).

Studien eksemplifiserer en forvaltning av kulturminner som ligger i skjæringspunktet mellom kultur- og naturarv og ikke minst et sted hvor krigsminner tidligere har blitt sett på mer som avfall enn kulturminner. Hvordan man kombinerer og ikke minst tolker natur- og kulturarv i forvaltningen får i dette tilfellet konsekvenser for hvordan krigsminnene blir vernet som del av et landskapsvernområde. For å diskutere dette vil vi se nærmere på tre lover: kulturminneloven, Lov av 15. juni 2001 (nr. 79) om miljøvern på Svalbard (heretter svalbardmiljøloven) og naturmangfoldloven. Alle de tre lovene behandler kulturminner, og vi vil i denne artikkelen se særlig nærmere på forståelsen av hva som kan defineres som faste og løse kulturminner.

De fysiske sporene fra lagerleiren består både av store, jordfaste strukturer og svært mange fysisk løse gjenstander på markoverflata. Dette er særlig relevant fordi i vedtaket til Øvre Pasvik nasjonalparkstyre (2020) henviser de til en uttalelse fra Miljødirektoratet som vurderer at vernet ikke gjelder "løse gjenstander man kan samle". I protokollen (Øvre Pasvik nasjonalparkstyre 2020:4-5) skrives det:

Forvalter har bedt om en uttalelse fra Miljødirektoratet og de sier at tufter, skytestillinger osv. kan falle under det som "preger landskapet", men ikke løse gjenstander som man kan "samle". [...] Forvalter vurderer derfor at verneforskriften ikke hindrer å plukke løse gjenstander som ligger på bakken, men at menneskeskapte strukturer som former terrenget og vises på overflaten er beskyttet av verneforskriften.

Men, kan man gjøre et slikt unntak for fysisk løse ting som ikke er *jordfaste*? Det gis ikke noe nærmere forklaring på dette, og avgjørelsen ser ut til å hvile implisitt på begrepet 'preg' og dets bruk i naturmangfoldloven. Hovedproblemstillingene i artikkelen er derfor:

- Hvorfor er krigsminnene i Øvre Pasvik landskapsvernområde vernet?
- Bør dette vernet også gjelde "fysisk løse" krigsminner?
- Følgelig, hva har dette å si for hvordan vi forstår forholdet mellom natur- og kulturarv i forvaltningen av miljø i møte med en ny mulig "kulturmiljølovgeving" (se Meld. St. 16 (2019-2020))?

Et forskningshistorisk tilbakeblikk på vern av løse og faste kulturminner

Innledningsvis er det viktig å påpeke at kulturminneloven kun opererer med begrepet løse kulturminner. I tillegg omtales automatisk fredete kulturminner av ulike typer i § 4. I svalbardmiljøloven finner man imidlertid både løse og faste kulturminner som begrep. Selv om det dermed ikke er juridisk korrekt å anvende begrepet faste kulturminner i relasjon til kulturminneloven, har like fullt typene i § 4 en «jordfast» karakter i form av å være mindre «mobile» og flyttbare sett i relasjon til de løse typene. Faste kulturminner anvendes derfor også som begrep om kulturminner for fastlands-Norge i vår artikkel.

Forståelsen og vernet av løse og faste kulturminner har en lang historie knyttet til et legalt rammeverk i Norge. Vern av kulturminner ble tatt opp i Christian Vs norske lov av 1687 (art 5-9-7; se Ot prp. nr. 28 (1904-1905):2; Ot prp. nr. 7 (1977-1978):13 jf. Fjell og Holme 2001:102). Her sto eiendomsrett og finnerlønn for "jordgravet gods" sentralt.

Oppmerksomheten knyttet til kulturminner, det være seg løse og faste, har stått sentralt i lover som Lov af 13. Juli 1905 (nr. 4): Om Fredning Og Bevaring Af Fortidslevninger, Lov av 3. desember 1920 (nr. 2) om bygningsfredning (heretter bygningsfredningsloven), Lov av 29. juni 1951 (nr. 3) om fornminne (heretter fornminneloven) og kulturminneloven.

Frem til ikrafttredelsen av fornminneloven var lovverket noe som i praksis beskyttet løse artefakter sterkest, også da arkeologene som forvaltet loven hadde dette som forsknings-

messig fokus og da diskusjoner om privat eiendomsrett sto sentralt i samfunnet generelt (Nilsen 2003:136-139). Gørill Nilsen (2003:138) har påpekt at det ikke var de faste fortidslevningene og deres plassering i et landskap som var det sentrale i denne tidlige perioden, men den opprinnelige funnkonteksten til arkeologiske gjenstander. Gjennom bygningsfredningsloven og fornminneloven ble et større fokus på å kunne frede områder i den umiddelbare nærheten til de faste kulturminnene tydelig, slik at de faste kulturminnene kunne forstås i en sammenheng. Disse to lovene ble samordnet gjennom ikrafttredelsen av kulturminneloven av 1978.

Betydningen av faste kulturminners kontekst har fått et sterkere fokus i senere tid. Allerede i 1978 ble det gitt mulighet for en 5-meters sikringssone jf. kulturminneloven. Betydningen av kulturminners omgivelser ble ytterligere utvidet gjennom mulighet for områdefredninger. I Ot. prp. nr. 51 (1991-1992) Om lov om endringer i lov av 9. juni 1978 nr. 50 ble det fremholdt at man skulle gå i en retning der man "[...] kommer bort fra den ensidige oppregningen av objekter, og at man får fram sammenhengen med det fysiske miljøet." Retningen bort fra enkeltobjekter og til å se større sammenhenger har blitt enda tydeligere de senere årene, noe også den nye stortingsmeldingen Meld. St. 16 (2019-2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken* viser, blant annet ved å innføre kulturmiljø som samlebegrep.

Kulturminneloven er en særlov og skal ha gjennomslagskraft i møte med andre lover (Kahn 2001:5). Forståelsen og forvaltningen av både faste og løse kulturminner blir interessant å se nærmere på i relasjon til to andre lover av nyere dato der kulturminner behandles: svalbardmiljøloven og naturmangfoldloven. Her er vi særlig interessert å undersøke hvordan anvendelsen av begrepene løse og faste kulturminner spiller inn i en helhetlig forståelse av landskap.

Kulturminneloven – løst og fast

I kulturminneloven står *alderskriterium* sentralt i en rekke paragrafer. For faste kulturminner

Figur 1. Komplekst fredet kulturmiljø i Tromsø: Tromsøbrua er forskriffsredet (Askeladden-ID 110551-1), forsvarsverket Skansen er automatisk fredet (ID 63222-1), mens den gamle Tollboden (ID 87577-1) og Bårstua er vedtaksfredet (ID 87577-2). Foto: Gørill Nilsen.

innebærer en oppfyllelse av alderskriteriene at de er *automatisk fredet* jfr. §4. Løse kulturminner omtales i § 12a-c. For løse kulturminner brukes ikke begrepet (automatisk) fredet, men av § 13 fremkommer det at løse kulturminner like fullt ikke må skades. *Vernet* av løse kulturminner ivaretas gjennom at de ansees som *statens eiendom* om det "[...] ikke lenger er rimelig mulighet for å finne ut om det er noen eier eller hvem som er eier" (jf. § 12 første ledd).

De sentrale bestemmelsene for automatisk fredning er i kulturminneloven knyttet til eldre enn 1537 for norske og fra 1917 eller eldre for samiske kulturminner. Dette fremgår av lovens §§ 4 (og videre regulert §§ 3-11) og 12. Kulturminner kan også fredes om ikke alderskriteriet oppfylles automatisk gjennom enkeltvedtak (jf. § 15) og gjennom forskrift når dette er rettet mot byggverk og anlegg i statens eie (jf. § 22 a).

Kulturminneloven opererer med et skille mellom *kulturminner* slik de er beskrevet i

kapittel II og *løse kulturminner* slik det fremgår av kapittel III. I loven gis det en beskrivelse i § 4 over det som i praksis er faste kulturminner som er automatisk fredete om de oppfyller alderskriteriene. Av § 12 fremkommer det at løse kulturminner er statens eiendom om de oppfyller alderskriterier og "[...] kommer for dagen tilfeldig, ved funn, ved utgraving eller på annen måte [...]."

Men, hvor går i *praksis* skillet mellom løst og "fast" i kulturminneloven? Ifølge Sindre Fjell og Jørn Holme (2001:102) vil ofte løse kulturminner kunne være en del av faste kulturminner dersom "[...] gjenstanden ligger på plass i sin opprinnelige kontekst, utgjør en del av en helhet", og, "[f]ørst når den fjernes blir den et løst kulturminne" (Fjell og Holme 2001:102). På den andre siden er det en vanlig forvaltningspraksis at kontekster utelukkende bestående av kulturminner som vanligvis faller under kategorien "løse" i kulturminneloven blir brukt til å definere

et automatisk fredet kulturminne. For eksempel kan avslag fra steinalderen bli brukt til å definere en boplass eller et aktivitetsområde. Som det blir tatt opp senere i denne artikkelen, spesielt i sammenheng med hvordan landskap blir forstått i naturmangfoldloven, er forståelsen av hvordan kulturminner er en del av en større *helhet*, et sentralt punkt.

Svalbardmiljøloven

Foruten antropogene klimaendringer er store deler av landarealet til Svalbard preget av få moderne inngrep og infrastruktur, med unntak av hovedbosettinger som Longyearbyen og Barentsburg.

Ved ikrafttredelse av svalbardmiljøloven ble vern av kultur og miljø samlet i ett lovverk og erstattet tidligere forskrifter. Det er verdt å merke seg at Svalbard skiller seg fra fastlands-Norge. På fastlandet er vern av kultur og natur separert i ulike lovverk, da kulturminner har sitt *primære* vern gjennom kulturminneloven og naturen gjennom naturmangfoldloven.

Selv om det finnes overgripende likheter mellom kulturminne-, svalbardmiljø- og naturmangfoldloven, presiseres det i Ot. prp. nr. 52 (2008-2009) kap. 5.2 vesentlige forskjeller mellom Svalbard og fastlandet. Her påpekes det at det kan oppstå et kunstig skille mellom natur- og kulturverdier. Det ble derfor innledningsvis i proposisjonen foreslått at det ikke skulle skilles skarpt mellom uberørt og kulturpåvirket *natur*. Dette er klart når en ser nærmere på fredningsbestemmelsene for automatisk fredete kulturminner og hvordan tafonomiske prosesser diskuteres i kommentarutgaven til lovverket (se Ot. prp. nr. 38 (2000-2001):126; Klima- og Miljødepartementet 2001, note 10 ved Heggelund).

Likt med fastlandet og kulturminneloven, ligger det i svalbardmiljøloven også et alderskriterium til grunn for *automatisk fredning*. På Svalbard er alle faste kulturminner fra tiden før 1946 automatisk fredet (jr. § 39 a-b). Til forskjell fra kulturminnelovens bestemmelser om løse kulturminner som statens eiendom, er løse kulturminner automatisk fredet om de

oppfyller alderskriteriet på Svalbard. Dette er en vesensforskjell mellom disse to lovverkene. Løse kulturminner inkluderer her også ting som vanligvis bare sees på som nyere tids avfall, som for eksempel patronhylser og skår av jerntønner og glasskår (Bjerck 2001:124).

Til forskjell fra fastlandet og kulturminneloven, er løse kulturminner på Svalbard nærmere diskutert i forarbeidet til det gjeldende lovverket. Det er viktig å påpeke at "jordfasthet" ikke er noe som nevnes i selve lovteksten til svalbardmiljøloven. Men, dette er noe som diskuteres i kommentarutgaver til loven. Denne diskusjonen er interessant og ikke minst viktig for forståelsen av løse kulturminner sammenlignet med "jordfasthet".

Kristin Heggelund har påpekt at kulturminner på Svalbard skal oppfattes som faste om de er fysisk fast i bakken, som i kulturminneloven på fastlandet (Klima- og Miljødepartementet 2001, note 10). Fysisk løse kulturminner regnes som faste automatisk fredete dersom de kan knyttes til en bestemt lokalitet og ikke nødvendigvis fysisk knyttet til grunnen. Men svalbardmiljøloven kan sies å ha et mer nyansert bilde av kulturminner. Heggelund viser til at bein og skjelettresten etter dyr på slakteplasser for hvalross og hval og selvskudd for isbjørn, har en forbindelse til lokaliteten selv om de ligger løst på overflaten (Klima- og Miljødepartementet 2001, note 59). Altså blir "ting" som har fått sin opprinnelige kontekst forstyrret, som etter frostsprengning og erosjon, også oppfattet som faste kulturminner. Dette innebærer at både menneskeskapt og naturlige formasjonsprosesser blir en del av prosessene som former et kulturminne (Ot. prp. nr. 38: (2000-2001):126). Kulturminneloven har ikke slike formuleringer. Svalbardmiljøloven har derfor elementer ved seg som også peker frem mot naturmangfoldloven. Av NOU 2004 28 (57) fremkommer det for eksempel klart at vern omfatter muligheten for økologiske prosesser og suksesjon: "Begrepet 'naturen' omfatter også naturens økologiske prosesser. Disse er fremhevet for å gi uttrykk for at dynamikken i naturen må sikres." Begrepet "naturen" omfatter her også kulturpåvirket landskap.

Selv om det finnes punkter i forståelsen av forholdet mellom natur og kultur i svalbardmiljøloven som ligner på forståelsen i naturmangfoldloven, er det påpekt i forarbeidet til svalbardmiljøloven at denne forståelsen ikke kan sømløst overføres til fastlands-Norge.

Dette behandles i NOU 2004: 28 (459) og i Ot. prp. nr. 52 (291) hvor det begge steder er argumentert for at sammenhengen mellom natur og kulturminner er sterkere på Svalbard enn på fastlandet. Dette blir ikke nærmere diskutert, og det er derfor uklart om det for eksempel er snakk om kvalitative eller kvantitative forskjeller. På sett og vis kan slike formuleringer derfor tolkes som om kulturminnene på Svalbard blir oppfattet som mer "naturlige", særlig om de er lokalisert utenfor hovedbosettingene. Her vil vi bare kort bemerke at samisk landskapsbruk, som kan sette få fysiske spor i et landskap, tas opp gjentatte ganger i forarbeidene til naturmangfoldloven. Vi har imidlertid ikke kunnet finne noen nærmere avklaring for når natur blir kultur når fysiske spor mangler (med unntak § 4 h i kulturminneloven).

Natur og kultur som miljø i forskjellige lovverk og praksisforstått som en helhetlig miljø- og ressursforvaltning

Lovverkene er forskjellige i praksis, og dette uttrykkes blant annet i forbindelse med forventning om saksbehandlingstid og høringsfrister. I Ot. prp. nr. 52 (2008-2009) kap. 9.5.5.1. bemerket departementet at det er en forskjell på vedtak som fattes jf. kulturminneloven og naturmangfoldloven. Vedtak etter naturmangfoldloven omfatter ofte større områder og berører en videre krets av grunneiere, rettighetshavere og andre interessegrupper enn fredningsvedtak etter kulturminneloven. Derfor har de to ulike lovene på fastlandet forskjellige høringsfrister som indikerer forskjellige forvaltningspraksis.

Hvilken instans som har ansvar for ulike deler av et lovverk fremkommer på ulike måter i de forskjellige lovene. For kulturminneloven delegeres deler av ansvaret til blant annet regioner/fylker, Sametinget og universitetsmuseene gjennom en egen forskrift; *Forskrift om*

fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven (med tidligere versjoner, siste med ikrafttredelse fra 1. januar 2020). I svalbardmiljøloven er mye av myndigheten derimot direkte beskrevet i selve lovteksten, se for eksempel §§ 4, 12, 57. Ytterligere ansvarsfordeling for miljøforvaltningen på Svalbard delegeres i en egen *instruks* (Klima- og Miljødepartementet 2017). Forskjellene har særlig konsekvenser for løse kulturminner der staten har eiendomsrett. For fastlandet er det universitets- og sjøfartsmuseene som har fått delegert dette ansvaret gjennom forskrift. For Svalbard er ikke dette ansvaret fastsatt, selv om det i praksis er Sysselmannen som forvalter dem, og Svalbard museum ivaretar de løse kulturminnene for Sysselmannen.

Til tross for disse forskjellene er det like fullt mulig å spore en villet politisk orientering, der kulturminnevern blir forstått som del av *en helhetlig miljø- og ressursforvaltning*. Dette illustreres for eksempel gjennom at Riksantikvaren allerede i 1972, og som direktorat fra 1988, ble underlagt Miljøverndepartementet (Trøim 1999:106-107, 118; NOU 2002:1:163; Nilsen 2003:142).

Kulturminnevern forstått som del av en helhetlig miljø- og ressursforvaltning har tradisjoner i Norge så langt tilbake som fra tidlig 1970-tallet (se f.eks. Trøim 1999:106-107, 118; NOU 2002:1, 163; Nilsen 2003:142; Meld. St. 26 (2019-2020):5). Dette perspektivet forsterkes ytterligere gjennom den nye stortingsmeldingen *Nye mål i kulturpolitikken - Engasjement, bærekraft og mangfold* (Meld. St. 16 (2019-2020): 5-6) hvor det påpekes:

De siste årene har kulturmiljøforvaltningens kobling til den øvrige klima- og miljøforvaltningen blitt styrket og ytterligere aktualisert. Eksempler på dette er den europeiske landskapskonvensjonens vektlegging av forholdet mellom natur og kultur, Norges engasjement i verdensarvkonvensjonens felles rammeverk for ivaretagelse av verdens viktigste kultur- og naturarv [...].

Dette innebærer at uavhengig av om det er kultur eller natur som skal forvaltes, så ligger noen felles prinsipper til grunn. Ifølge Michael Kahn (2001:9-10) er bærekraftig utvikling (se for eksempel Brundtland *et al.* 1990), tålegrenseprinsippet og "pollutor pay"¹ sentrale (se også Meld. St. 16 (2019-2020):28-32). Her står også vekselvirkningen mellom utvikling og ratifisering av blant annet internasjonale konvensjoner og nasjonale NOUer og stortingsmeldinger sentralt (se f.eks. Den europeiske landskapskonvensjonen, Ot. prp. nr. 52 (2008-2009) kap. 4.2.1.5., 4.2.2.2), The International Union for Conservation Nature and Natural resources, (Ot. prp. nr. 52 (2008-2009) kap. 4.2.1.5), Meld. St. 16 (2019-2020): 28-32).

Man kan derfor si at en helhetlig miljø- og ressursforvaltning er en intensjonel politisk orientering der det blir fokusert på *helheten* til landskap – som består av både kultur og natur.

Skillet mellom løse og faste kulturminner, og en helhetlig forståelse av natur og kultur, har sine utfordringer når et konkret område skal forvaltes, som i Øvre Pasvik landskapsvernområde. Hva er da Øvre Pasvik i kulturminne- og verne-sammenheng?

Øvre Pasvik landskapsvernområde/ Báhčaveaji suodjemeahcci

Øvre Pasvik ligger i bunnen av Pasvikdalen (*Báhčeveaijohka*) i Troms og Finnmark fylke. Området grenser til Finland mot vest og Russland mot øst, med Pasvikelva som grense. En av de viktige grunnene til opprettelsen av Øvre Pasvik nasjonalpark i 1970, som la grunnlaget til den senere utvidelsen til og opprettelsen av Øvre

Pasvik landskapsvernområde, var det egenartede plantelivet. Området preges av urskog, den største i Norge, bestående hovedsakelig av furu og enkelte konsentrasjoner med gran (NOU 1986: 13:21). Det østlige særpreget er knyttet til både flora og fauna, som eksempelvis sibirgran (*Picea abies obovata*), lappfiskand (*Mergellus albellus*) og finnmarkspors (*Rhododendron tomentosum*), som er unikt i norsk sammenheng (Kollstrøm 1996:30).

Foruten det rike plante- og dyrelivet har Øvre Pasvik et landskap som er preget av en rik og variert arkeologi og kulturhistorie. Her finner man mange materielle spor, fra rester etter bosettinger fra steinalder ved Noatun (Simonsen 1963; Skandfer og Høeg 2012) til lokaliteter med samiske rekkeildsteder datert til tidsrommet mellom 1050 og 1300 e.Kr. på Kjerringneset (*Kalkkuniemi*) (Hedman *et al.* 2015). Pasvik er også sterkt preget av nyere historie. Her finnes rester etter skoltesamiske boplasser og naturbruk, finsk bosetning og norsk bureising og kolonisering fra 1800- og 1900-tallet (se Wikan 1980; Eriksen og Niemi 1981; Andresen 1989; Niemi 1997; Skandfer 2002).

Til tross for at det er mange kjente materielle spor etter fortidig menneskelig bruk av Øvre Pasvik, er det viktig å påpeke at området, spesielt områdene som ligger et stykke vekk fra breddene til Pasvikelva, i liten grad har vært systematisk arkeologisk registrert og undersøkt (se Fylkesmannen i Finnmark 2001:13; Direktoratet for naturforvaltning 2002:1).

Verneområdene i Øvre Pasvik har gjennom årene blitt utvidet flere ganger. Før utvidelsene var størrelsen av nasjonalparken ca. 67 km² (St. meld. nr. 62 (1991-92):109). I dag, etter

¹ "Pollor pay", eller "forurenseren betaler-prinsippet", er definert på følgende måte i Meld. St. nr.16 (2019-2020), s.26: "[...] den som er årsaken til at miljøet forurennes eller forringes, skal bære kostnadene knyttet til å redusere skaden. For kulturmiljøfeltet betyr dette at dersom noen bidrar til at kulturmiljø går tapt, skal vedkommende betale det det koster å sikre kildeverdien for framtiden og for fellesskapet." Prinsippet, i likhet med en helhetlig miljø- og ressursforvaltning, har vært anvendt lenge, gjennom blant annet flere OECD rekommandasjoner fra 1970-tallet, EØS-avtalen art. 73 nr. 2 og St. meld. nr. 44 (1975-76): Tiltak mot forurensinger. I sistnevnte fremkom følgende: "Regjeringen vil gi prinsippet om at forurenseren skal betale en stadig videre anvendelse. Kjernen i prinsippet er at kostnader ved miljøverniltak og skader ved restutslipp skal reflekteres i prisen på varer og tjenester [...]" (St. meld. nr. 44 (1975-76):16).

utvidelsen, omfatter nasjonalparken ca. 119 km². I tillegg til utvidelsen av arealet til selve nasjonalparken, har det i etterkant av stiftelsen i 1970 blitt opprettet to nye områdevern som ligger i sammenheng til nasjonalparken. Den første er Pasvik naturreservat (*Báhčaveaji luondumeahcci*) som ble opprettet den 15. oktober 1993 på initiativ fra Fylkesmannen i Finnmark. I samarbeid med russiske miljøvernmyndigheter ble naturreservatet etablert som et felles norsk-russisk verneområde rundt Fjørvatnet (Strøm-Hågensen og Knutsen 2013). Den norske delen er på omtrent 19 km² og den russiske delen ca. 147 km². I denne artikkelen er det imidlertid det andre verneområdet som står i fokus, nemlig Øvre Pasvik landskapsvernområde med plantelivsfredning (*Báhčaveaji suodjemeahcci ja beahcevuovddi ráfáidahttin*) (se figur 3).

Øvre Pasvik landskapsvernområde ble kunngjort i 2003, men forslaget om at det skulle opprettes et verneområde på stedet har røtter i den statlige utredningen om en ny landsplan for nasjonalparker i Norge fra 1986. Her ble det foreslått at verneområder burde utvides mot øst og vest fra den eksisterende nasjonalparken, fordi det var store områder med verdifull våtmark, flora og fauna som ikke var vernet mot tekniske inngrep (NOU 1986: 13:73). Dette ble også stadfestet i stortingsmeldingen noen år senere, hvor det ble påpekt i gjennomgangen av den tidligere utredningen at den daværende nasjonalparken ikke ivaretok verneinteressene tilstrekkelig (St. meld. nr. 62 (1991-1992):110). På bakgrunn av disse vurderingene utarbeidet Fylkesmannen i Finnmark et forslag til å utvide Øvre Pasvik nasjonalpark gjennom å opprette Øvre Pasvik landskapsvernområde (se Fylkesmannen i Finnmark 2001). Forslaget var en direkte oppfølging til stortingsmeldingen og rettet seg mot målet om å bevare sammenhengende områder med vesentlig urørt natur (Fylkesmannen i Finnmark 2001:4).

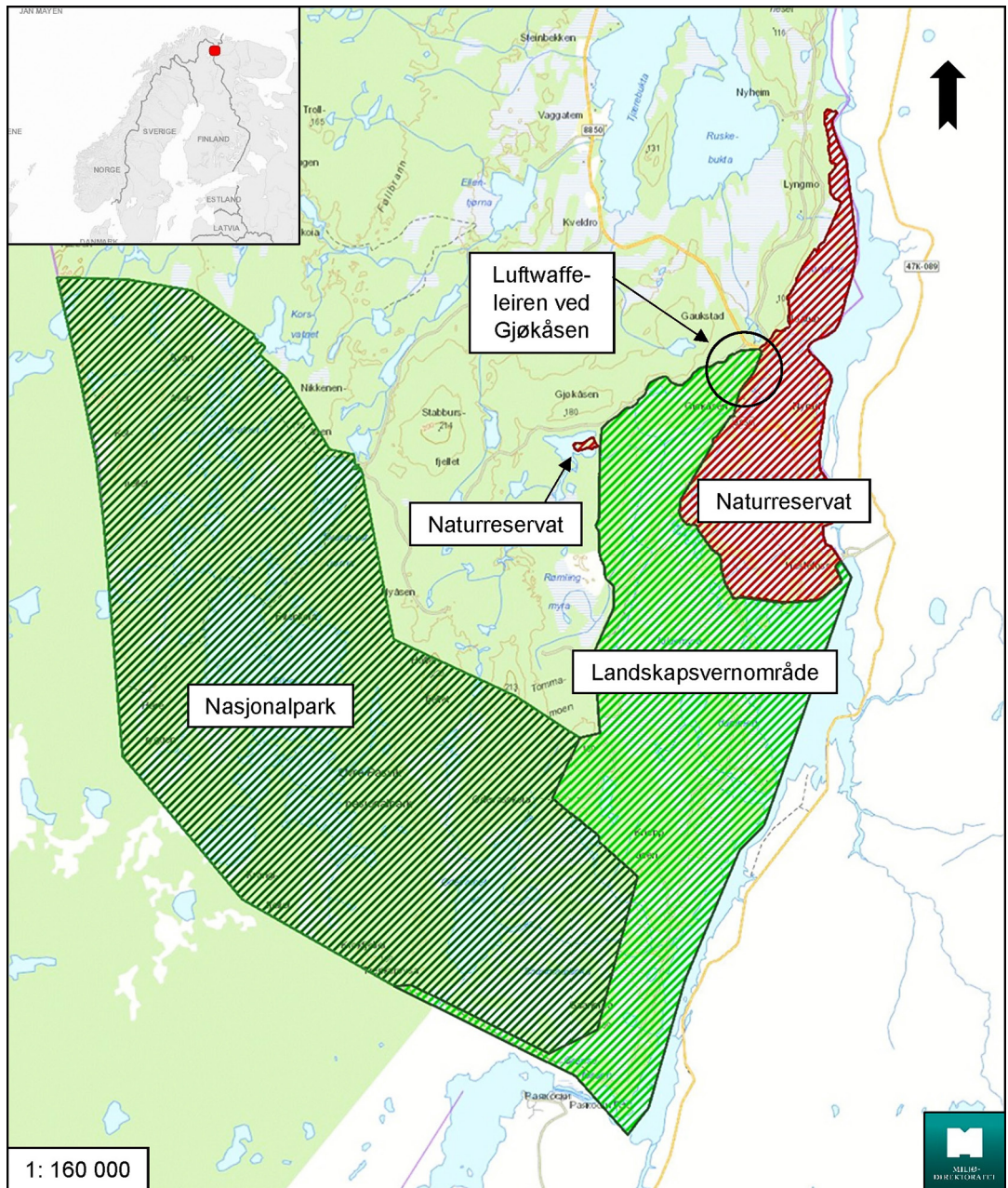
I forslaget ble det også påpekt en rekke prioriteringer. Spesielt interessant her er at det trekkes inn hensyn til kulturminner, noe som ikke hadde blitt diskutert i forbindelse med de tidligere argumentene for utvidelse av verneom-

råder rundt nasjonalparken (se Fylkesmannen i Finnmark 2001:4, 13-15). I denne runden ble det konkret lagt frem et forslag om at "[k]ulturminner skal beskyttes mot skade og ødeleggelse. Løse kulturminner skal ikke flyttes eller fjernes" (Fylkesmannen i Finnmark 2001:51, 53, vår understrekning). Et slikt hensyn til løse kulturminner er noe som senere er fremhevet som en generell retningslinje i Miljødirektoratet og Riksantikvarens (2015:16) veileder om kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven. Det må påpekes at i Fylkesmannens forslag ble krigsminner fra andre verdenskrig flere ganger omtalt som "krigsetterlatenskaper" (Fylkesmannen i Finnmark 2001:22, 48). Selv om krigsminnene ikke eksplisitt ble omtalt som kulturminner i forslaget, erkjenner benevnningen at materielle spor etter andre verdenskrig har et vesentlig nærvær i Øvre Pasvik.

Den 11. oktober i 2002 kom Direktoratet for naturforvaltning, en del av Miljødirektoratet fra 2013, med et forslag som "[...] går ut på å utvide eksisterende Øvre Pasvik nasjonalpark med ca. 52,3 km² og å verne et areal på ca. 54,2 km² som landskapsvernområde med plantelivsfredning" (se Direktoratet for naturforvaltning 2002:1). Den faglige tilrådingen fra Direktoratet for naturforvaltning fulgte rådene i Fylkesmannens forslag, og nevnte at formålet med vernet var å ta vare på "særpreget natur- og kulturlandskap med et rikt plante- og dyreliv og kulturminner" (Direktoratet for naturforvaltning 2002). Det er verdt å merke seg at forskriften som Direktoratet for naturforvaltning foreslo, og som senere ble grunnlaget til den vedtatte forskriften til Øvre Pasvik landskapsvernområde, nedtonet fokuset på og benevnelsen av kulturminner slik som i Fylkesmannens forslag. Direktoratet for naturforvaltning skrev at de "[...] har strøket punktet om kulturminner fra forskriften for landskapsvernområdet for å tilpasse forskriften til standardforskriften for slike områder" (Direktoratet for naturforvaltning 2002:20-21). Denne utelatelsen gjorde de fordi de mente at det var unødvendig å henvise til kulturminnevernmyndighetene, siden det uansett måtte følge av forvaltningslovens

bestemmelser (Direktoratet for naturforvaltning 2002:21).

Det er viktig å påpeke at forskriftene til Øvre Pasvik landskapsvernområde først ble utarbeidet i tråd med Lov av 19. juni 1970

Figur 2. Kart over verneområder i Øvre Pasvik. Kart: Stein Farstadvoll. Kartgrunnlag: Miljødirektoratet.

(nr.63) om naturvern, som senere ble erstattet av naturmangfoldloven. Naturmangfoldloven ble senere intensjonelt tilpasset til å inkludere både *kulturbetinget* og *kulturpåvirket*² natur, spesielt i landskapsvernområder hvor det eksplisitt blir satt søkelys på den virkelige glidende overgangen mellom kultur og natur (se NOU 2004:28; Ot. prp. nr. 52 (2008-2009)).

I Forskrift om vern av Øvre Pasvik landskapsvernområde med plantelivsfredning, som ble kunngjort 3. september 2003, ble bare kulturminner nevnt i ett tilfelle, under punkt 4.1 i § 3. Der står det at "[a]ll ferdsel skal skje varsomt og ta hensyn til vegetasjon, dyreliv og kulturminner." Videre i forskriftens § 2. første ledd, fremkommer følgende:

Formålet med opprettelsen av Øvre Pasvik landskapsvernområde er å ta vare på et særpreget natur- og kulturlandskap med et rikt plante- og dyreliv, sikre variasjonsbredden av naturtyper i regionen og ta vare på landskapsformer og særpregede geologiske forekomster. (vår understrekning)

Kulturminnene, i form av et *særpreget kulturlandskap*, er til stede i forskriftene, men på en mindre fremhevet måte enn i det første forslaget til Fylkesmannen fra 2001. Her må det videre påpekes at i den nevnte § 3 under punkt 1. *Landskapet*, fremgår det av forskriften at "[o]mrådet skal vernes mot inngrep som vesentlig kan endre eller virke inn på landskapets art eller karakter" (vår understrekning).

I den siste forvaltningsplanen for Øvre Pasvik nasjonalpark og Øvre Pasvik landskapsvernområde fra 2009 er det imidlertid et eksplisitt fokus på kulturminner som strekker seg tilbake til Fylkesmannens forslag fra 2001. Her er det igjen nevnt at det har blitt foretatt få systematiske registreringer av kulturminner innenfor verneområdene, noe som tilsier at det sannsyn-

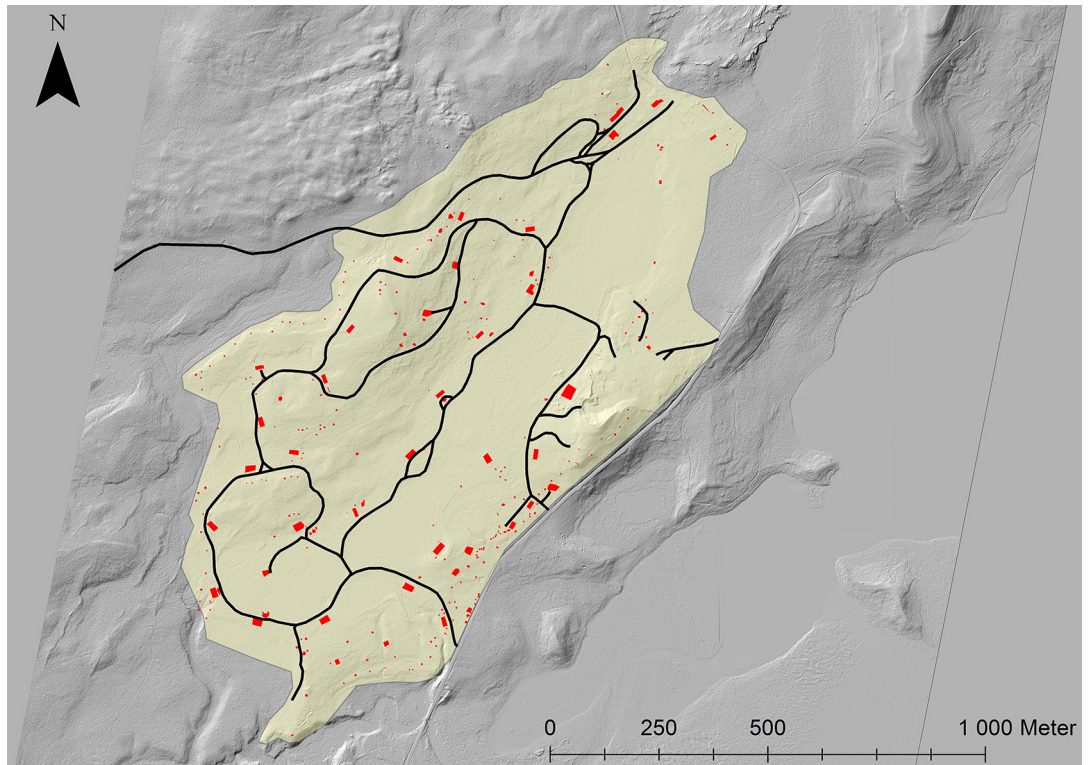
ligvis er mange uregistrerte kulturminner der (Fylkesmannen i Finnmark 2009:9). "Krigsetterlatenskaper" ble igjen tatt opp som et eget punkt: "Rester etter militær aktivitet fra siste verdenskrig finnes flere steder i Øvre Pasvik, særlig i landskapsvernområdet" (Fylkesmannen i Finnmark 2009:28, vår understrekning). Her ble områdene ved Gjøkåsen og på Tangenfjellet nevnt. Krigsminnene ble i forvaltningsplanen omtalt i sammenheng med "opprydding", men Fylkesmannen fremholdt videre at dette måtte gjøres i samarbeid med kulturminnemyndighetene. Dette er en indirekte annerkjennelse av at det er en konkret kobling mellom det som har blitt sett på som "krigsetterlatenskaper" og kulturminner, selv om det i dette tilfellet ikke er søkelys på *in situ* beskyttelse eller *vern*.

I vedtaket fra Øvre Pasvik nasjonalparkstyre i 2020, som støttet et vern av krigsminnene i Øvre Pasvik landskapsvernområde, ble de materielle sporene etter andre verdenskrig endelig eksplisitt beskrevet som kulturminner og ikke bare som etterlatenskaper som burde ryddes opp. I det samme vedtaket har nasjonalparkstyret også påpekt hvordan man kunne se for seg et konkret samarbeid knyttet til dokumentasjon/kartlegging og skjøtsel. Her skriver de at fylkeskommune, lokale ressurspersoner og ekspertise ved universitetet i Tromsø ville være sentrale å samarbeide med. En slik samarbeidsform, der arkeologisk ekspertise står sentralt, demonstreres i praksis i vår eksempelstudie.

Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen

Som tidligere nevnt gjennomførte arkeologer fra UiT Norges arktiske universitet i 2019 overflaterregistreringer av krigsminner ved Gjøkåsen i Pasvik med et spesifikt søkelys på levninger etter en Luftwaffe lagerleier. Feltarbeidet ble utført av arkeologene Ingar Figenschau og Stein

² Forskjellen mellom kulturbetinget og -påvirket er viktig. Kulturbetinget naturlandskap er avhengig av kontinuerlig bruk for å bevares, som for eksempel slåttemark. Kulturpåvirkede naturlandskap er preget av varige spor etter mennesker, som for eksempel bergverk. Eksempelstudien i denne artikkelen er en del av et kulturpåvirket landskap.

Figur 3. Kart over området til Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen med LIDAR-bakgrunnskart. Svarte linjer er veianlegg. Røde polygoner er strukturer. Det gule feltet er området som ble overflateregistrert. Kart: Ingar Figenschau. Kartgrunnlag: Kartverket.

Farstadvoll i samarbeid med Bjørnar Olsen (se Farstadvoll *et al.* 2020).

Lokaliteten ligger helt øverst i den nordlige enden av Øvre Pasvik landskapsvernområde. Grunneier er Finnmarkseiendommen (*Finnmarkkuopmodat*), som forvalter 95 % av arealet i Finnmark. Selve Gjøkåsen er en markert åsrygg som strekker seg fra øst-nordøst mot vest-sørvest. Selve leiområdet ligger ikke på åsryggen, men er lokalisert like sør ved den vestlige enden av Gjøkåsen (se figur 3).

En av grunnene til at parkstyret ønsket at kulturminnene i dette området skulle dokumenteres, var en fremtidig satsning på krigsminner som en del av en internasjonal kulturarv som strekker seg over grensene til både Finland og Russland (se Kalske *et al.* 2019). I den nye strategiplanen for besøksforvaltning i Øvre

Pasvik nasjonalpark og landskapsvernområde er tilrettelegging av sporene etter andre verdenskrig i området ved Gjøkåsen del av tiltaksplanen (Øvre Pasvik nasjonalparkstyre 2019:26).

Undersøkelsene startet ikke med blanke kart. Lokalhistoriker Johan B. Siira kartla krigsminner i og rundt Luftwaffe-leiren i 1988. Registreringsarbeidet resulterte i håndtegnede kart over krigsminnene (se vedlegg i Farstadvoll *et al.* 2020). Kartene viste at området hadde et svært rikt materiale som inkluderte store mengder med synlige og fysisk løse artefakter på overflaten samt forskjellige tufter og faste strukturer. Fra et arkeologisk synspunkt er Siira sitt registreringsarbeid verdifullt, ikke minst fordi det er lite historisk materiale som beskriver Luftwaffe-leiren. Da skissene manglet presis kartfesting, og ikke minst at det har foregått forskjellige

fritidsaktiviteter og opprydning i området de siste tretti årene, var det formålstjenlig å gjøre en registrering med moderne innmålingsverktøy og arkeologiske metoder.

En systematisk overflateregistering ble sett på som mest hensiktsmessig. Dette er en metode som fungerer like godt på tradisjonelt forhistorisk materiale som nyere tids kulturminner (se for eksempel Hesjedal og Andreassen 2015). Overflateregisteringer ble gjennomført som visuell befaring av et avgrenset område til fots. Fysiske kulturminner som var synlige i terrenget ble dokumentert med centimeter presis GPS (CPOS), fotografier og feltdagbok.

Allerede på første dagen av feltarbeidet ble det klart at området har vært påvirket av menneskelig aktivitet de siste årene. Kulturminnenes tilstand ble derfor også beskrevet fra starten av overflateregistreringene (se figur 4). Disse nye forstyrrelsene første til at kulturminnene systematisk ble klassifisert som: A) ingen synlige inngrep, B) inngrep under en kvadratmeter i omfang, og C) inngrep med et omfang som overstiger en kvadratmeter.

Til sammen ble det dokumentert 319 kulturminner i og rundt leirområdet ved Gjøkåsen, som inkluderer både krigsminner og samiske kulturminner. Blant de registrerte kulturminnene ble for eksempel 196 skytestillinger, 30 brakketufter, 13 depot, fem løpegraver og ett utkikkstårn observert. Det ble også dokumentert spor etter en krigsfangeleir nord for Luftwaffe-leiren. En samlet vurdering av kulturminnene konkluderte med at Gjøkåsen har en betydelig opplevelsings-, pedagogisk- og vitenskapelig verdi. For eksempel er sporene etter leiren relativt velbevarte og representerer også en relativt sjelden type krigsminne fra andre verdenskrig i Norge.

I rapporten ble det avslutningsvis anbefalt at krigsminnene ved Gjøkåsen bør inkluderes som en del av områdevernet i Øvre Pasvik landskapsvernområde. Denne vurderingen baserte seg blant annet på resultatet til tilstandsvurderingen. Av de 319 registrerte strukturene på Gjøkåsen ble 238 kategorisert under tilstandsklasse A, 37 i tilstandsklasse B og 44 i tilstandsklasse C. Av kvantitative data klassifisert etter type A-C,

fremkommer det at under halvparten av de registrerte strukturene, 81 mot 238, ble klassifisert som rammet av inngrep som har skadet både vegetasjon og kulturminne. Særlig var det strukturene som inneholdt et rikt utvalg med artefakter som var rammet av disse forstyrrelsene, som for eksempel brakkene og depotene. Det ble også konkludert med at gjenstander som tidligere var begravd under bakken og i bygningsruinene nå ligger spredt utover overflaten til enkelte strukturer og aktivitetsområder.

Det er viktig i denne sammenhengen å minne om at det i Øvre Pasvik landskapsvernområde, som tidligere nevnt, har blitt utført oppryddinger av krigsetterlatenskaper. For eksempel, i 2013 ble det fjernet to depot med tønner og 16,9 tonn med løsmasser fra leiren. Årsaken var at det i 2012 ble tatt prøver som viste at det rødbrune pulveret i tønnene inneholdt høye verdier med både hydrokarboner og PCB (*Polyklorerte bifenyler*) (Steinmo 2013). Slike oppryddinger var planlagt i Fylkesmannens forslag til opprettelsen av Øvre Pasvik landskapsvernområde og i forvaltningsplanen fra 2009 (Fylkesmannen i Finnmark 2001:48; 2009:28). Men hva skjer om krigsminnene blir sett på som mer enn bare "jernskrot" og heller som fullverdige kulturminner som en del av landskapet i Øvre Pasvik (se Figschau 2016, 2020:132)?

At "krigsetterlatenskaper" kan vurderes som noe annet enn uønsket jernskrap, men heller som fullverdige kulturminner, løse og faste, reflekteres i det nye vedtaket fra Øvre Pasvik nasjonalparkstyre (2020). I dette vedtaket nevnes "føre-var-prinsippet", jf. naturmangfoldloven § 9, som vektlegger at beslutninger, som å fjerne ting, må kun bli gjort om det foreligger tilstrekkelig kunnskap om konsekvensene det har for landskapet. En sentral bakgrunn for denne holdningsendringen mener vi er å finne i måten naturmangfoldloven definerer forholdet mellom kulturminner og landskapsvernområder. Selv om loven trådte i kraft relativt nylig, ser vi tegn til at praksisen gjennom forvaltning av et landskapsvernområde gir nye perspektiver på vern av krigsminner.

Figur 4. Spor etter metallsøk og graving etter gjenstander i Luftwaffe-leiren. Foto: Stein Farstadvoll.

Kulturminner i landskapsvernområder

Etter nasjonalparkene er landskapsvernområdene arealmessig det mest omfattende områdevernet. Som påpekt ovenfor, så skiller den nye naturmangfoldloven seg fra den tidligere naturvernloven. Særlig er det her snakk om at det gamle regelverket hadde et kunstig skille mellom vern av kulturverdier og naturverdier, noe det nye lovverket forsøker å rette opp med å ikke ha et skarpt skille mellom uberørt natur og kulturpåvirket natur (Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):54, 212). "Et lovverk som legger til rette for å se naturvern hensyn og kulturminnehensyn i sammenheng, vil sikre at begge hensyn blir belyst og ivaretatt i forbindelse med fredning eller vern [...]" (NOU 2004: 28:448). Dette er en av hovedmålsettingene til naturmangfoldloven. Her er det

igjen viktig å påpeke at landskapsvernområder er en av flere typer områdevern som beskrives i naturmangfoldloven. Til forskjell fra andre typer verneområder, som for eksempel nasjonalparker (§ 35) eller naturreservater (§ 37), nevnes kulturminner eksplisitt i det første ledd av paragrafen. Første ledd i § 36 (landskapsvernområder) lyder:

Som landskapsvernområde kan vernes natur- eller kulturlandskap av økologisk, kulturell eller opplevelsesmessig verdi, eller som er identitetsskapende. Til landskapet regnes også kulturminner som bidrar til landskapets egenart.

Det vektlegges at landskapsvernområder er en "mild vernekategori" som enkelt kan kombineres med andre vernekategorier. I tilfellet med Øvre Pasvik landskapsvernområde inkluderer det

en eksplisitt plantelivsfredning. I forarbeidet påpekes det også at "[k]ulturhistoriske verdier alene er ikke et selvstendig vilkår for opprettelse av et landskapsvernområde" (Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):215). Det er likevel viktig at man ser kulturminneverdier og naturvern i *sammenheng* (Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):204). I forarbeidet ser man for eksempel at dette kan være steder som samiske reindriftslandskap eller bergverkslandskap (NOU 2004: 28:299; Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):408).

Landskap er det sentrale begrepet her og defineres blant annet som "[...] helheten som utgjøres av landskapsformasjoner, kulturuttrykk, vegetasjonstyper i sin vekselvirkning og samspill med hverandre [...]" (Klima- og miljødepartementet 2009: note 163 ved Aulie). Dette fokuset på helhet er også noe som reflekteres i forarbeidet til naturmangfoldloven, hvor det argumenteres at det for eksempel ikke er enkelte arter som står sentralt i vernet, men *helheten* (NOU 2004: 28:41; Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):18). Dette betyr at vern av én art for seg selv ikke er et godt nok argument for å opprette et landskapsvernområde, men det handler heller om hvordan biologien og kulturminnene skaper en særegen *helhet*.

Det er verdt å merke seg at landskapsvernområder, til forskjell fra nasjonalparker og naturreservat, kan inkludere *tyngre tekniske inngrep* (Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):215, 413). Dette er for eksempel større anlegg, veier og annen infrastruktur som stammer fra tiden før områdevernet ble vedtatt. Dette åpner også for at kulturminner fra andre verdenskrig, slik som Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen, kan være en del av et landskapsvernområde.

Der er spesielt to sentrale begreper som er med på å danne lovens bilde av hva som ligger i definisjonen av landskapsvernområder, nemlig "særpreget" og "karakter". I NOU-en blir begrepene definert:

Uttrykket 'særpreget' retter seg særlig til det visuelle inntrykket, mens uttrykket 'karakter' særlig relaterer seg til naturhistoriske og kulturhistoriske verdier, og om landskapet f.eks. har karakter

av å være kystlandskap, havbunn, skog eller seterlandskap. (NOU 2004: 28:609)

Denne definisjonen av begrepene blir også gjentatt i notatene til naturmangfoldloven (Klima- og miljødepartementet 2009: note 166 ved Aulie). Tidligere på samme side i NOU-en defineres også hva som menes med vesentlige endringer av et landskapsvernområde:

Hva som anses som 'vesentlig' vil kunne variere, og må ses i sammenheng med det konkrete verneformålet. Dessuten må vesentlighetskriteriet ses i forhold til tiltakets omfang, art og plassering vurdert opp mot landskapets særpreget og karakter. (NOU 2004: 28:609)

Slik vi forstår dette, vil vesentlige endringer være inngrep som endrer både landskapets verdigrunnlag og ikke minst dets *helhetlige* visuelle utseende. Dette reflekteres i hvordan Øvre Pasvik nasjonalparkstyre (2020:4-5) argumenterer i deres vurdering basert på en uttalelse fra Miljødirektoratet:

[...] skytestillinger osv. kan falle under det som 'preger landskapet', men ikke løse gjenstander som man kan 'samle.' [...] Forvalter vurderer derfor at verneforskriften ikke hindrer å plukke løse gjenstander som ligger på bakken, men at menneskeskapte strukturer som former terrenget og vises på overflaten er beskyttet av verneforskriften.

Men er det virkelig slik, som Miljødirektoratet anbefaler, at løse kulturminner ikke er en del av landskapets særpreget slik som det kan tolkes i naturmangfoldloven?

Løse og faste krigsminner som en del av Øvre Pasvik landskapsvernområde sett gjennom kulturminneloven og svalbardmiljøloven

Jamfør forarbeidet til naturmangfoldloven så er det ikke noen spesifikke referanser på hvordan distinksjonen mellom løse og faste kulturminner

Figur 5. En stor konsentrasjon med både "fysisk" løse og jordfaste gjenstander, i dette tilfellet tyske gassmaskefilter, i en av brakkene i Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen. Rester etter tyskernes systematiske ødelegging av deres eget krigsmateriale under tilbaketrekningen fra Finnmark. Foto: Stein Farstadvoll.

skal tolkes. Som vi har sett i gjennomgangen av relevante lovverk, forarbeid og kommentarer som eksplisitt diskuterer denne distinksjonen, ligger det en konsensus i at skillet mellom fast og løst ikke hovedsakelig handler om kulturminnene er "fysisk fast" i undergrunnen, men heller hvordan tingene ligger i forhold til en romlig definert lokalitet og derfor *kontekst* og *helhet*.

Når det gjelder Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen og kulturminnene der, så kan man se i registeringsrapporten at de aller fleste løse gjenstandene ligger i relasjon til jordfaste strukturer (Farstadvoll *et al.* 2020). Det er viktig å ha i mente selve leirens utstrekning (se figur 3). Vanlig praksis innen forvaltning ville vært å knytte løse gjenstander til konteksten, i dette tilfelle leiren, og registrert alt som *en lokalitet*

med 319 enkeltminner. Selv om fysisk løse gjenstander kan defineres som tilhørende leiren "som helhet", er lokaliteten så stor at forholdet mellom enkelte strukturer og gjenstander faktisk er sentrale for en arkeologisk forståelse. Som eksempel kan en av brakketuftene som er beskrevet i rapporten nevnes. "Sambandsbrakka" har fått kallenavnet sitt av lokale metallsøkere basert på gjenstandsmaterialet. Det består av blant annet store mengder elektronisk utstyr, som for eksempel radiorør, sikringer og fly-instrumenter.

Gjenstandsinventaret, som ligger fysisk løst på overflaten til sambandsbrakka, ligger ikke der tilfeldig. Som nevnt er mange av de løse gjenstandene blitt avdekt og flyttet på i nyere tid. De har fortsatt en klar tilhørighet til kultur-

miljøet, selv om formasjonsprosesser – naturlige eller menneskeskapt – i dagens situasjon kan ha flyttet på dem og plassert dem uten jordfast kontekst. Dette kan blant annet observeres gjennom klare konsentrasjoner med enkelte typer artefakter. Spredningen til disse artefaktene er i de fleste tilfellene fortsatt direkte relatert til gjenstandenes plassering i brakka før den ble brent ned. Altså, artefaktkonsentrasjonene er ikke vilkårlige, men representerer en viktig kulturhistorisk informasjonskilde om blant annet hvor og hva som ble lagret der. Derfor, innenfor både forfatningspraksis som verner fysisk løse gjenstander tilknyttet en sikker lokalitet og i en arkeologisk forståelse av forholdet mellom gjenstandene og de faste strukturene, vil "løse gjenstander som man kan samle" være likestilt med strukturer som tufter og skytestillinger.

Om tidligere diskusjon om "jordfasthet" knyttet til blant annet svalbardmiljøloven bli anvendt på situasjonen rundt sambandsbrakka, ville de løse artefaktene blitt forstått som en del av et "fast kulturminne". I forvaltningen av kulturminner, både fra eldre og nyere tid, må man være forsiktig med å gjøre en falsk ekvivalens mellom "fysisk løst" eller "flyttet på" og ute av kontekst. Det kan finnes en gradert sone mellom *in situ* og *ex situ*. En slik vurdering krever faktisk en arkeologisk undersøkelse og analyse om gjenstandene er tilfeldig plassert eller ikke.

Om Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen hadde vært et kulturminne på Svalbard hadde de fysisk løse gjenstandene på overflaten til "sambandsbrakka" i Luftwaffe-leiren vært fredet. Her diskuterer vi ikke alderskriterier, men de løse gjenstandenes relasjon til et jordfast kulturminne og lokalitet. Her kan man direkte sammenligne løse krigsminner med løse skjelettrestre på en slakteplass på Svalbard (se Ot. prp. nr.38 (2000-2001):58-59). Sentralt her er forståelsen av at slike kan ha blitt flyttet rundt på som følge av naturlige prosesser, som erosjon og frostsprengning (Ot. prp. nr. 38 (2000-2001):126; Klima- og Miljødepartementet 2001: note 10 ved Heggelund). På lignende vis har gjenstandene i brakka eksempelvis blitt flyttet på av mennesker og fururøtter. Selv om det her er snakk om ulike

prosesser som har forårsaket at gjenstander ligger løst på markoverflaten, så gjør det ikke at gjenstandene i det ene eksemplet blir en mindre del av lokaliteten enn i det andre. Ingen arkeologiske kontekster er perfekt bevart; de er alltid "forstyrret" og formet gjennom både naturlige og antropogene aktiviteter (Schiffer 1996).

Løse og faste krigsminner i Øvre Pasvik landskapsvernområde sett gjennom naturmangfoldloven

Hvordan passer fysisk løse krigsminner inn i naturmangfoldlovens forståelse av landskap? I Miljødirektoratets og Riksantikvarens (2015:16) veileder påpekes det at: "I landskapsvernområder er flytting og fjerning av løse kulturminner bare forbudt dersom det kan endre det vernede landskapets særpreg eller karakter vesentlig." Men hva innebærer dette? Veilederen definerer ikke eksplisitt hva som menes her med "særpreg", "karakter" og "vesentlig endring". Om kulturminnene er vernet under naturmangfoldloven avhenger av at de er en del av hva loven og dets forarbeid definerer som landskapsvernområdets "særpreg", "karakter" og "sammenheng" (helhet), som diskutert ovenfor. Her må man minnes at i naturmangfoldloven refererer begrepet "særpreg" til landskapets *visuelle inntrykk*, og "karakter" gjelder særlig landskapets natur- og kulturverdier (Klima- og miljødepartementet 2009: note (167 ved Aulie).

Særpreg

Hvordan kan man vurdere om Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen er en signifikant del av det visuelle inntrykket til Øvre Pasvik landskapsvernområde? Nærmere sagt må krigsminnene være en del av landskapet, som tilbyr noe som kan oppleves av mennesker som bruker og besøker området. Opplevelse er noe som blir vektlagt i forarbeidet til naturmangfoldloven, hvor det settes i sammenheng med "friluftsliv", "reiseliv", "identitet" og "tilhørighet" (se NOU 2004: 28:147, 318, 608; Ot. prp. nr.52 (2008-2009):413).

Figur 6. Løse gjenstander på overflaten til brakka. Mange av gjenstandene har blitt løsgjort fra jordsmonnet på grunn av graving i tuffen i nyere tid. Gjenstandene har delvis mistet sin opprinnelige kontekst og plassering i undergrunnen, men de ligger fortsatt i en klar og meningsbærende sammenheng med brakken som en helhet. Foto: Stein Farstadvoll.

Krigsminnene ved Luftwaffe-leiren er en viktig del av et større *krigslandskap* fra andre verdenskrig som dekker Øvre Pasvik landskapsvernområdet. Både *kvantitativt* og *kvalitativt* er krigsminnene en substansiell del av landskapsvernområdet. I tillegg til krigsminnene ved Gjøkåsen, finnes det flere store lokaliteter fra andre verdenskrig ved Nyrud, Tangenfjellet, Tangenfossmoen og Grenseformoen lengre sør i Øvre Pasvik landskapsvernområde.

Det viktige med landskap i landskapsvernområder er ikke enkeltstående ting, som én art eller ett kulturminne, men en større *sammenheng* (se Ot. prp. nr. 52 (2008-2009):18, 215). Sammenhengen i dette sammensatte landskapet er gjort opp av eksempelvis både unik urskog og kulturminner. Både fysisk løse og faste kulturminner er med i denne sammenhengen, som rekker med dype skyttergroper og -graver, store brakketuffer,

rester etter piggrådgerder og hauger med løst krigsmateriale, som gassmaskefilter og aluminiumsbolter til fly.

Det er viktig å påpeke at Gjøkåsen ikke bare er et arkeologisk landskap i forvaltningssammenheng. Det er et område med et stort arkeologisk forsknings- og formidlingspotensial. Derfor kan ikke forståelsen av hva som er løst og fast kun defineres fra en forvaltningsmessig synsvinkel. Da vil en måtte anerkjenne at de løse gjenstandene som dekker overflaten til mange av strukturene i leiren, er med å danne det særegne og helhetlige *visuelle* inntrykket til landskapet. Det er ikke bare de jordfaste betongfundamentene som bidrar til et slikt helhetlig visuelt landskap. Rommet mellom slike store strukturer, med nettopp løse gjenstander, er også landskapet. Og dette mellomrommet kan være skapt som en del av virksomheten under krigen,

men også av naturlige formasjonsprosesser og senere menneskelige inngrep.

Karakter

Som tidligere nevnt står begrepet "karakter" vedrørende natur- og kulturverdier sentralt i naturmangfoldloven (Klima- og miljødepartementet 2009: note 166 ved Aulie).

Luftwaffe-leiren innehar både arkeologiske og naturvitenskapelige verdier. Som den

arkeologiske rapporten påpeker, ligger det et stort informasjonspotensial i både de fysiske løse gjenstandene og strukturene sett i sammenheng (Farstadvoll *et al.* 2020:90-95). Om man for eksempel hadde fjernet alle løse materielle spor etter andre verdenskrig, hadde området mistet sin karakter av å være et *krigslandskap*. Krigsminnene i Øvre Pasvik landskapsvern-område utfordrer forståelsen av vern av kulturminner, løse som faste, som ikke er fredet gjennom et alderskriterium i kulturminneloven.

Arkeologiske registreringsmetoder, som også innbefatter kartlegging av antropogen påvirkning på planter, jordsmonn og annen "natur", bidrar også til å avdekke "usynlige" spor (Farstadvoll *et al.* 2020:14). Når man skal vurdere et landskapsvern-område, er det derfor nødvendig å se sammenblandingen av menneskelig påvirkning og det som vanligvis tenkes på som natur, slik som myrer og vegetasjon. Så, når man skal vurdere den arkeologiske karakteren til Luftwaffe-leiren, kan man *ikke* gjøre et skarpt skille mellom "naturlige ting" og "kulturelle ting" (se figur 7).

Sammenheng mellom kulturminner og natur

Løst eller fast, *in-* eller *ex situ*, er komplekse problemstillinger som på denne bakgrunn bør diskuteres i påvente av ny kulturmiljølovgiving (se Meld. St. nr. 16 (2019-2020)). For eksempel demonstrerer Luftwaffe-leiren at "løse" gjenstander er en del av karakteren til landskapet i Øvre Pasvik landskapsvern-område.

I forarbeidet til naturmangfoldloven uttrykkes det at det skal være sammenheng mellom landskapets særpreg og naturtypen til landskapsvern-området (NOU 2004: 28:373-374; Ot. prp. nr.52 (2008-2009):215). Når det gjelder de fysiske løse gjenstandene i Luftwaffe-leiren, er det viktig å peke på at i forarbeidet til naturmangfoldloven er det eksplisitt åpnet for en forståelse av at vernede landskap endrer seg gjennom økologiske interaksjoner og suksesjoner (NOU 2004:28: 575, 600).

I en slik forståelse av vern, som inkluderer *endring* og naturlig *utvikling* innenfor visse

Figur 7. Gjerdet som en gang markerte grense til Luftwaffe-leiren er for det meste borte, men enkelte korte seksjoner er fortsatt bevart. Her ser vi et eksempel på en konkret sammenblanding av natur og kultur hvor levende furutrær er brukt som stolper til å feste piggråd. Tafonomisk sett vil trærne bære spor av gjerdet lenge etter at piggråden har rustet vekk, og fordi de er levende vil de naturlig nok vare mye lengre enn det "døde" trestolper ville ha gjort. Foto: Stein Farstadvoll.

Figur 8. Furutrær vokser seg store på brakkefundamentene i Luftwaffe-leiren på grunn av god drenering sammenlignet med den omkringliggende myra. I dette tilfellet har flere furutrær vokst sammen og igjennom tyske sengerammer i en mannskapsbrakke. Foto: Stein Farstadvoll.

rammer, til forskjell fra kulturminneloven som har en grunnleggende statisk forståelse av kulturminner, åpnes det opp for en forvaltning som tar hensyn til et landskap hvor ting har egne livsløp (se Figenschau 2016:212-213; Farstadvoll 2019:83-85). Vern er altså ikke alltid synonymt med *statisk* bevaring.

Hvordan passer "løse" gjenstander inn i dynamiske landskap? Løse gjenstander er en del av pågående formasjonsprosesser, slik det særlig er uttrykt i svalbardmiljøloven (se ovenfor). "Løse" kulturminner knyttet til andre verdenskrig kan også bli mer "faste" gjennom naturlige og menneskeskapt tafonomiske prosesser (se figur 8). Som sagt, naturlige prosesser, som erosjon, humusdannelse og vegetasjon, har etter krigen vært med på å gjøre ting fysisk "faste" ved at de blir tildekt og inkorporert i miljø og jordsmonn.

Naturen og dens prosesser forsetter den dag i dag å påvirke, men også å stabilisere,

krigsminnene ved Gjøkåsen. Mennesker har også vært og er med på å forme dette landskapet, men ikke bare *intensjonelt*, som for eksempel slåttemarker gjennom kontinuerlig menneskebetenget aktivitet. Landskapet, slik det sees i dag i Øvre Pasvik, er *permanent påvirket* av krig. Om man skulle fjerne denne påvirkningen må man gjøre store inngrep som igjen vil endre landskapets helhet, dette gjelder også vegetasjon og annen "natur".

Arkeologiske kulturminner, som krigslandskapet i Pasvik, er innviklet og overlapper med både samisk kulturarv og ikke minst naturarv. Gjøkåsen viser at "ting" og steder ikke kan tenkes eller forvaltes i lukkede og adskilte kategorier. Om man seriøst vil iverksette en mer miljøorientert kulturminneforvaltning, så må man være forberedt på at ting og miljø, som først kan forstås som urelaterte, kan vise seg å overlappe og interagere med hverandre. Et

unyansert søkelys på bærekraft kan også være problematisk (se Figenschau 2019). Eksempelstudien går derfor i rette med Meld. St. nr. 16 (2019-2020). Legger denne meldingen til grunn en miljøforståelse som er like åpen for endring, økologisk suksessjon og utvikling som man delvis finner i naturmangfoldloven?

Oppsummering og konklusjon

Denne artikkelen viser hvor komplekst, men også interessant, samspillet mellom kultur- og naturvern kan være. Etter vår forståelse av lovverk og forarbeid, og som arkeologer, kan man argumentere at Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen er en del av særpreget og karakteren til Øvre Pasvik landskapsvernområde. Dette gjelder også de løse kulturminnene, da de på samme måte som faste kulturminner bidrar til å danne det unike særpreget og karakteren til landskapet.

Som vi har diskutert ovenfor, er det en klar utfordring knyttet til at de "fysiske løse" gjenstandene fra andre verdenskrig i et landskapsvernområde oppfattes som "kontekstløse" eller ikke en del av landskapet om de ikke er fast i undergrunnen. Dette har og kan åpne for opprydningsaksjoner og andre inngrep som skader den arkeologiske informasjonsverdien.

At krigsminner, både løse og faste, implisitt og eksplisitt kan bli vernet gjennom naturmangfoldloven, er noe som bør tas i betraktning i den eksisterende forvaltningen og ikke minst opprettelsen av nye landskapsvernområder. I veilederen til Miljødirektoratet og Riksantikvaren (2015:22) for kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven, anbefales det at det i forvaltningsplanen til landskapsvernområder fremkommer hvilke kulturminner som er viktige for landskapets særpreget og karakter. Dette er viktig å gjøre for å skape klarhet og unngå at kulturminner blir skadet. Begrepene er like fullt uavklarte.

Krigsminner er helt klart noe som bør tas med i fremtidige forvaltningsplaner for landskapsvernområder, samt andre nyere tids kulturminner som er lett å overse som en del av kulturpåvirkede naturlandskap. Dette kan for eksempel være alt

fra spor etter moderne industri eller ruiner etter infrastruktur.

I stedet for å bruke alder som det viktigste kriterium for automatisk fredning, kan naturmangfoldloven vise til en alternativ måte å vurdere beskyttelse av kulturminner som både er sterkt kontekstualisert og stedbundet, samtidig som det er innenfor rimelige rammer åpent for dynamiske endringer i miljøet gjennom vern.

En av oppgavene til en mulig fremtidig "grønn" miljø- og kulturminneforvaltning kommer til å være å gjøre helhetlige vurderinger om hvordan kulturminner og natur sameksisterer og går inn i hverandre. Det er ikke bare på Svalbard at man kan praktisere et helhetlig miljøvern hvor man må behandle nyere tids kulturminner og en natur i endring (se Bjerck 2001). Vi setter her spørsmål ved om den nye stortingsmeldingen (Meld. St. nr. 16 (2019-2020)) virkelig får til å fange opp "helheten" om man ikke også tenker over hvordan nyere tids materielle kulturarv, fra krigslandskap til for eksempel petroleum- og oppdrettslandskap, passer inn i fremtidens forvaltning av kulturminner (se for eksempel Farstadvoll 2016:177-178).

Etter vår mening vil samspillet mellom kultur- og naturarv trolig bli mer fremtredende i årene som kommer. Intensjonelt eller ikke, så har naturmangfoldloven, og ikke minst svalbardmiljøloven, hintet fremover på hvordan dette kan gjøres. Utfordringene her blir å kombinere natur- og kulturorientert kunnskap og ekspertise i både forskning, forvaltning og formidling. Mangfold er et mål som kultur- og naturvern har til felles.

Takk

Vi vil gjerne gi en stor takk til fagfellene og redaksjonen som har kommentert og vurdert artikkelen vår. Dere har gjort en stor jobb og virkelig demonstrert hvordan kollegiale tilbakemeldinger kan tilføre en bedre artikkel. Alle feiltrinn og feil i denne artikkelen er det utelukkende vi som kan klandres for.

Summary

One of the main purposes of The Act of 19 June 2009 No.100 Relating to the Management of Biological, Geological and Landscape Diversity is to protect landscape diversity. Consequently, protection of cultural heritage is also an integrated part of the management of Landscape Protection Areas. Via a case study of the Second World War Luftwaffe storage site at Gjøkåsen, which is part of Øvre Pasvik Landscape Protection Area in Sør-Varanger Municipality, Troms and Finnmark County, the article discusses the difference between sites and objects and how this distinction may influence how or if remains from the Second World War gain legal protection under The Nature Diversity Act. The article concludes that in the future a potentially "greener" management of cultural heritage in Norway must employ an environmental approach where nature and culture are interwoven and not antonymic concepts.

Referanser

- Andresen, A. 1989 *Sii`daen som forsvant*. Sør-Varanger museum, Kirkenes.
- Bjerck, H. 2001 Kulturminner på Svalbard. I *Kulturminnevern: lov, forvaltning, håndhevelse*: Bind II, J. Holme (red.), s. 120-127. Økokrim, Oslo.
- Brundtland, G. H., T. Vraalsen, L. Cardenal, A. Næss og C. Fowler 1990 *Bærekraftig utvikling*. U-nytt, Utviklingsfondet-FIVH, 3/1990.
- Cadamarteri, J. P. og A. E. Thuestad 2020 Okkupasjonens kulturminner. *Heimen* 57(2):101-118. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2020-02-02>
- Den europeiske landskapskonvensjonen, Firenze 20.10.2000 (norsk tekst). Tilgjengelig fra: <https://www.regjeringen.no/no/tema/plan-bygg-og-eiendom/plan--og-bygningsloven/plan/internasjonalt-plansamarbeid/landskapskonvensjonen/om-konvensjonen/europeisk-landskapskonvensjon-norsk-teks/id426184/> [Sist oppdatert: 30.05.2009]
- Direktoratet for naturforvaltning 2002 *Faglig tilråding til Miljøverndepartementet. Forslag om utvidelse av Øvre Pasvik nasjonalpark og vern av Øvre Pasvik landskapsvernområde i Sør-Varanger kommune i Finnmark fylke*. 11. oktober 2002.
- Eriksen, K. E. og E. Niemi 1981 *Den finske fare: sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940*. Universitetsforlaget, Oslo.
- EØS-avtalen. *EØS-avtalen – Avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde*. AVT-1992-05-02-1.
- Farstadvoll, S. 2016 Blant restene av Retiro: Forfall og kulturminner. *Primitive tider* 18:161-181.
- Farstadvoll, S. 2019 *A speculative archaeology of excess: Exploring the afterlife of a derelict landscape garden*. Upublisert PhD avhandling. UiT – Norges arktiske universitet, Tromsø. Tilgjengelig fra <https://hdl.handle.net/10037/15381> [besøkt 31.05.2020].
- Farstadvoll, S., I. Figenschau og B. Olsen 2020 Arkeologisk registrering av Luftwaffe-leiren ved Gjøkåsen. Rapport, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT - Norges arktiske universitet. Tilgjengelig fra: <https://hdl.handle.net/10037/17584> [besøkt 31.05.2020].
- Figenschau, I. 2016 Krigsminner som kulturminner. Redning eller klam omfavnelser? *Primitive Tider* 18:199-215.
- Figenschau, I. 2019 The Heritage of War and the Discourse of Sustainability. *Norwegian Archaeological Review* 52(2):89-108. <https://doi.org/10.1080/00293652.2019.1691253>
- Figenschau, I. 2020 *Fangeleirer, kulturminnevern og arkeologi. Materielle erindringer fra Lyngelinjen*. Upublisert PhD avhandling. UiT - Norges arktiske universitet, Tromsø. Tilgjengelig fra: <https://hdl.handle.net/10037/17356> [besøkt: 31.05.2020].
- Fjell, S. og J. Holme 2001 7.4. Kapittel III – Løse kulturminner. I *Kulturminnevern: lov, forvaltning, håndhevelse*. Bind II: Kulturminneloven med kommentarer, J. Holme (red.), s. 102-118. Økokrim, Oslo.
- FOR-2003-08-29-1105 [2003] Forskrift om vern av Øvre Pasvik landskapsvernområde med plantelivsfredning/ Bááhčaveaji suodjemeahcci ja beahcevuovddi ráfáidathtin, vedlegg 2, Sør-Varanger kommune, Finnmark.
- FOR-2008-04-17-364 [2008] Forskrift om fredning av broer i Statens vegvesens eie.
- FOR-2019-02-15-127 [2019] Forskrift om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven.
- Frislid, R. og J. H. Halleraker 2020 *Landskapsvernområder i Store norske leksikon på snl.no*. Tilgjengelig fra: <https://snl.no/landskapsvernomr%C3%A5der> [besøkt 29.05.2020].
- Fylkesmannen i Finnmark 2001 *Forslag til utvidelse av Øvre Pasvik nasjonalpark og opprettelse av Øvre Pasvik landskapsvernområde*. Høringsdokument. Fylkesmannen i Finnmark, Vadsø
- Fylkesmannen i Finnmark 2009 *Forvaltningsplan for Øvre Pasvik nasjonalpark og Øvre Pasvik landskapsvernområde*.
- Hedman, S.-D., B. Olsen og M. Vretemark 2015 Hunters, herders and hearths: interpreting new results from hearth row sites in Pasvik, Arctic Norway. *Rangifer* 35(1):1-24
- Hesjedal, A. og D.-M. Andreassen 2015 Kulturminneundersøkelser i 2015, Krigsminnelandskap Troms. Registreringer langs Lyngelinja i Storfjord kommune. Upublisert rapport. Befaringsrapport Kulturetaten - 2015. Troms fylkeskommune.
- Kahn, M. 2001 *Automatisk fredete kulturminner. Med særlig vekt på tiltakshavers rolle i kulturminnevernet*. Upublisert særavhandling nr. 112. Det juridiske fakultet, Universitetet i Tromsø.
- Kalske, T., R. Tervo, R. E. C. Kollstrøm, N. Polikarpova og M. Trusova 2019 *Action plan Pasvik-Inari Trilateral Park 2019-2028*. Pasvik-Inari Trilateral Park.

- Klima- og Miljødepartementet 2001 *L15.06.2001 nr. 79 Lov om miljøvern på Svalbard (svalbardmiljøloven)*. Med noter ved K. Heggelund. Notene er sist hovedrevidert 20.06.2014. <https://min.rettsdata.no/Dokument/gL20010615z2D79>
- Klima- og Miljødepartementet 2009 *L19.06.2009 Nr. 100 Lov Om Forvaltning Av Naturens Mangfold (Naturmangfoldloven)*. Med noter ved C. Aulie. Notene er sist hovedrevidert 22.06.2017. <https://min.rettsdata.no/Dokument/gL20090619z2D100>
- Klima- og Miljødepartementet 2017 *Miljøforvaltninga på Svalbard - Instruks for arbeidsdelinga mellom Klima- og miljødepartementet sine ytre etatar, Sysselmannen og Longyearbyen lokalstyre. Delegering av myndigheit etter svalbardmiljølova med forskrifter*. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/instruks-arbeidsdelinga-mellom-kld-ytre-etatar-sysselmannen-longyearbyen-lokalstyre-svalbardmiljoloava/id2580314/> [besøkt 01.09.2020].
- Kollstrøm, R. E. C. 1996 *Enare-Pasvik: natur og folk i grenseland*. Svanhoved miljøsenster, Svanvik.
- Kosnes, E. og J. B. Siira 2015 *Sør-Varanger: fangeleirer, andre typer leirer og fengsler i tiden 1940-1944*. Hefte utgitt med økonomisk støtte fra Sør-Varanger Historielag.
- Lov av 13de juli 1905 om fredning og bevaring af fortidslevninger*. 1946. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- Lov av 3. desember 1920 om bygningsfredning*.
- Lov om fornminne av 29. juni 1951*. 1973. Universitetets oldsaksamling, Oslo
- LOV-1970-06-19-63 [1970] Lov om naturvern.
- LOV-1978-06-09-50 [1978] Lov om kulturminner [kulturminneloven].
- LOV-1996-06-07-32 [1996] Lov om gravplasser, kremasjon og gravferd (gravferdsloven).
- LOV-2001-06-15-79 [2001] Lov om miljøvern på Svalbard (svalbardmiljøloven).
- LOV-2009-06-19-100 [2009] Lov om forvaltning av naturens mangfold (naturmangfoldloven).
- Meld. St. 16 (2019-2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken. Engasjement, bærekraft og mangfold*. Det kongelige Klima- og miljødepartement.
- Miljødirektoratet og Riksantikvaren 2015 *Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven*. Veileder, M-420.
- Niemi, E. 1997 Østsamene i Neiden. I *NOU 1997: 4 Naturgrunnlaget for samisk kultur*, kapittel 7, s. 516-584. Utredning fra et utvalg oppnevnt ved Kronprinsregentens resolusjon 10. oktober 1980. Avgitt til Justis- og politidepartementet januar 1997.
- Nilsen, G. 2003 *Brytninger mellom lokal og akademisk kulturminneforskning – En analyse av fortidsforestillinger i Nord-Troms og Lofoten*. Upublisert Dr. art. avhandling. Universitetet i Tromsø. Tilgjengelig fra: <https://hdl.handle.net/10037/476> [besøkt: 09.09.2020].
- NOU 1986: 13: *Ny landsplan for nasjonalparker*. Fra en arbeidsgruppe oppnevnt 3. september 1982. Utredningen avgitt til Miljøverndepartementet april 1986. Universitetsforlaget, Oslo
- NOU 2002: 1: *Fortid former framtid. Utfordringer i en ny kulturminnepolitikk*. Utredning fra kulturminneutvalget oppnevnt ved kongelig resolusjon 9. april 1999. Avgitt til Miljøverndepartementet 21. desember 2001.
- NOU 2004: 28: *Lov Om Bevaring Av Natur, Landskap Og Biologisk Mangfold (Naturmangfoldloven)*. Utredning Fra et Utvalg Oppnevnt Ved Kongelig Resolusjon 20. April 2001. Avgitt Til Miljøverndepartementet 7. Desember 2004. Statens forvaltningstjeneste, Oslo.
- Ot. prp. nr. 51 (1991-1992). *Om lov om endringer i lov av 9. juni 1978 nr. 50 om kulturminner*.
- Ot. prp. nr. 38 (2000-2001) *Om Lov Om Miljøvern På Svalbard (svalbardmiljøloven)*.
- Ot. prp. nr. 52 (2008-2009). *Om Lov Om Forvaltning Av Naturens Mangfold (Naturmangfoldloven)*.
- Schiffer, M. B. 1996 *Formation Processes of the Archaeological Record*. University of Utah Press, Salt Lake City.
- Selleveid, B. 2009 Om retningslinjer for håndtering og forvaltning av skelett- og gravfunn fra nyere tid. Rapport til Riksantikvaren. NIKU Rapport 32.
- Simonsen, P. 1963 *Varangerfunnene III. Tromsø Museums Skrifter VII(3)*. Tromsø museum, Tromsø.
- Skandfer, M. 2002 *Keramikk og politikk*. En forskningshistorie fra Pasvik. *Viking LXXV:137-157*.
- Skandfer, M., og H. I. Høeg 2012 *Båcheveaj/ Pasvikdalens Eldre Historie Belyst Ved Pollenanalyser Og Arkeologisk Materiale*. *Viking LXXV:27-52*.
- Steinmo, S. 2013 *Miljøteknisk grunnundersøkelse, tiltaksplan og sluttrapport forurensning i- 98 - grunn*. Ved Gjøkåsen, Øvre Pasvik landskapsvernområde i Sør-Varanger kommune. Rapport, SWECO, oppdragsnummer 664031.
- Strøm-Hågensen, B. og J. E. Knutsen 2013 *Forvaltningsplan for Pasvik naturreservat*. Rapport 2013:1, Miljøvernavdelingen Sør-Varanger kommune.
- St. meld. nr. 44 (1975-76) *Tiltak mot forurensinger*. Miljøverndepartementet.
- St. meld. nr. 62 (1991-1992) *Ny plan for nasjonalparker og andre større verneområder i Norge*. Miljøverndepartementet.
- Troim, I. 1999 *Arkeologisk forskning og det lovregulerte fornminnevernet. En studie av fornminnevernets utvikling i perioden 1905-1978*. Varia nr. 49. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Wikan, S. 1980 *Kolonisering og bureising i Pasvikdalen*. Tiden Norsk Forlag, Oslo.
- Øvre Pasvik nasjonalparkstyre 2019 *Strategi for besøksforvaltning - Øvre Pasvik nasjonalpark og Øvre Pasvik landskapsvernområde*. Svanhoved.
- Øvre Pasvik nasjonalparkstyre 2020. *Utskrift Protokoll 12.05.2020 Styremøte i Øvre Pasvik nasjonalparkstyre / Pa'ččjoogg meermē'ccstu'vrr*. Tirsdag 12. mai 2020. Svanhoved. Tilgjengelig fra: <https://www.miljovedtak.no/Vedtaks%C3%B8k/VisSak?SakId=40509> [besøkt 31.05.2020].